

Ірина Єсьман

Педагогічна освіта батьків як історико-педагогічна проблема (50–70 роки ХХ століття в Україні)

У державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття» серед пріоритетних напрямів реформування освіти відзначено, що в основу національного виховання мають бути покладені такі чинники: принцип єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь; організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу; забезпечення діяльності педагогічного всеобучу батьків. Саме тому стосовно сім'ї на перший план виходять сьогодні завдання, пов'язані з вихованням дорослих, з підготовкою їх до виконання батьківських функцій.

Ідея педагогічної освіти батьків в педагогічній науці не нова. Ще з глибокої давнини дійшли до нас «Повчання» Володимира Мономаха, «Житіє Євдокії Полоцької», «Повчання дітям» ченця Ксенофонта, «Києво-Печерський патерик», в яких ідея батьківського виховання відіграє значну роль. Пізніше до цієї проблеми звертались (П. Каптерев, Я. Коменський, П. Лесгафт, М. Лютер, І. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фребель та ін.). У ХХ столітті науковий інтерес до проблеми педагогічної освіти батьків і значення її для розв'язання сімейного виховання посилюється в 20–30 роки (Н. Крупська, А. Макаренко, С. Русова, С. Шацький та ін.). У 50-х роках ці питання мали підвищену увагу у педагогіці новаторства у концепціях науковців (В. Сухомлинський, Б. П. і Л. О. Нікітіни та ін.), журналістів (С. Соловейчик).

Сьогодні під впливом реальних потреб оновлення освіти спостерігається підвищений інтерес науковців до дослідження сучасної системи педагогічної освіти батьків. Проблеми організації педагогічної освіти батьків в сучасній практиці через аналіз історичного вітчизняного досвіду з цієї проблеми розкриваються у кандидатській дисертації С. Букреєвої («Становление и развитие внешкольного воспитания детей в УССР (1917–1941 гг.)», 1981 р.) де висвітлюються особливості розвитку позашкільного виховання в Україні. Аналіз теорії і практики взаємодії школи, сім'ї і громадськості з окремих напрямів і форм роботи в історико-педагогічному контексті надається в наукових дослідженнях А. Відченко («Становлення, розвиток сімейного виховання в історії Радянської педагогіки 1917–1941 рр.». Дис... канд. пед. наук, Київ, 1987), А. Говорун («Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» Дис. ... канд. пед. наук,

Харьков, 1995), В. Шинкаренко («Вопросы взаимодействия школы, семьи и общественности в истории педагогики Украины (1917–1933 гг.)», Дис... канд. пед. наук, Харьков, 1991). Вчені приділяють велику увагу окремим напрямкам психолого-педагогічної роботи з сім'єю, а саме: підготовки молоді до сімейного життя (В. Кравець) [11], формуванню усвідомленого батьківства і батьківської компетентності (Т. Алексеєнко [1], І. Братусь [19], Г. Лактіонова [19]), культури сімейних стосунків і педагогічної культури батьків (Ю. Гріцкова [3], П. Щербань [20]), питанню педагогічної просвіти батьків (І. Дубінець) [10]. Сучасні наукові дослідження (В. Постового [13], М. Стельмаховича [18]) обґрунтовують необхідність посилити увагу до прогресивних традицій батьківської педагогіки, української родинної культури в змісті педагогічної освіти батьків в умовах сьогодення.

З огляду на це мета нашої статті – здійснити аналіз теоретичних ідей науковців стосовно змісту та організації педагогічної освіти батьків у 50–70-х роках ХХ століття в Україні. Мета дослідження зумовила розв'язання таких завдань:

1. Розкрити теоретичні питання змісту та організації педагогічної освіти батьків у досліджуваній період.
2. Проаналізувати практичну реалізацію педагогічної освіти батьків у 50–70-х роках ХХ століття в Україні.

У ході наукового пошуку встановлено, що погляди на педагогічну освіту батьків, як головну умову повноцінного розвитку дитини в сім'ї зазнавали змін.

На протязі десятиріч існування радянської школи по-різному трактувалася думка про те, що в умовах соціалістичного суспільства інтереси батьків як вихователів своїх дітей повністю співпадають з інтересами держави. Радянські теоретики сім'ї І. Кобиляцький, З. Равкін переконували вчителів, громадськість у вирішальному впливі колективу на формування особистості дитини, виходячи з положення А. Макаренка, що «сім'я – виробничий колектив» [13].

Основним положенням радянської педагогіки було положення, про те, що сім'я – головний осередок суспільства. Це і пояснювало підвищену увагу держави до сім'ї. Обов'язком батьків було піклування про дітей і їх виховання, виконання завдань, поставлених державою перед суспільством. В «Основах законодательства СССР и союзных республик о народном образовании» зазначається, що: держава, сім'я і громадські організації спільними зусиллями повинні забезпечити виховання і освіту підростаючого покоління. За

радянських часів, саме сім'я була головним виховним осередком суспільства, де дитина виховувалась у дусі комуністичної моралі [15, с. 6].

Успіх у подальшому розвитку виховання і освіти підростаючого покоління пояснювався зміцненням впливу на сім'ю факторів суспільного виховання. Саме у 50-х роках ХХ століття в країні була створена спеціальна система здійснення педагогічної освіти батьків через систему батьківських комітетів, батьківських рад. В батьківських університетах, які створювались при школах, освітньо-культурних закладах до роботи долучались вчителі, науково-педагогічні працівники, об'єднані товариством «Знання». Батьківські комітети створені при дошкільних навчальних закладах і школах допомагали батькам у вихованні дітей, і здійснювали контроль за здійсненням батьками своїх виховних функцій. На підприємствах та в установах були створені ради з питань сприяння взаємодії школи і сім'ї, під керівництвом яких організовувались позакласні виховні заходи (літні дитячі табори, походи, прогулянки, новорічні ялинки та ін.), проводилась велика робота з поширення серед батьків, робітників, співробітників даної установи – педагогічних знань з педагогіки і психології, а також здійснювався контроль за вихованням дітей у сім'ї.

Свідченням цього є: кандидатська дисертація І. Гребенникова («Повышение педагогической культуры родителей как основа совершенствования семейного воспитания», Москва, 1971 г.); чисельні публікації з питань педагогічної освіти батьків на сторінках періодичної преси (Ф. Брюховецкий Формы связи школы с семьёй // Семья и школа. – 1951. – № 9. – С. 17–20; В. Масний Батьківська громадськість і школа /// Радянська школа. – 1977. – № 10. – С. 70–77; В. Сухомлинский Работа с коллективом родителей // Семья и школа. – 1952. – № 6. – С. 5–8; К. Тамм Школа и семья // Народное образование. – 1971. – № 8. – С. 21–27; Н. Фёдорова Родителям о воспитании // Семья и школа. – 1952. – № 8. – С. 31–32; А. Хрипкова Научная разработка проблем совместной работы педагогических коллективов школ, семьи и общественности в воспитании детей и молодёжи // Советская педагогика. – 1974. – № 4. – С. 12–19; М. Шаповал Співдружність школи і сім'ї // Радянська школа. – 1956. – № 7. – С. 31–35 та ін.); монографічні видання з проблем підготовки батьків до виховання дітей в сім'ї (Н. Бокарев «Неустанно повышают уровень педагогических знаний среди населения» (Обзорная рецензия по вопросам воспитания детей в семье). – Москва: Знание, 1958. – 23 с.; Н. Глазов «О педагогической пропаганде среди родителей». – Орёл: Труд, 1960. – 12 с.; Л. Ломизе «Пропаганда педагогических знаний среди населения». – Москва: «Знание» РСФСР, 1979. – 40 с.; М. Махлин «Педагогическая подготовка родителей в народных университетах»

(Методическое пособие в помощь лектору). – Ленинград: Знание, 1976. – 16 с.; А. Филиппов. «Пути к педагогическому просвещению родителей». – Москва: Знание, 1969. – 40 с.); публікації з висвітлення досвіду педагогічної пропаганди серед батьків та громадськості («Из опыта работы народных университетов педагогических знаний». (Сборник статей) / Под ред. А. Шустова. – Киров, 1975. – 103 с.; «Педагогические знания – народу (Сборник статей об опыте пропаганды педагогических знаний на Украине)» / Под. ред. А. П. Кондратюка. – Москва: Знание, 1968. – 48 с.; «Педагогічна пропаганда серед населення» (Рекомендована тематика, плани, програми). – Київ, 1964. – 93 с.).

Аналіз наукової літератури, недостатня ефективність такої роботи досліджуваного періоду свідчить про труднощі, які існували зокрема незнання батьками теоретичних основ сімейної педагогіки, брак вільного часу, проблемність сімейної атмосфери. Але не одна із цих умов не могла бути вирішальною в сімейному вихованні, вони, як правило, доповнювали одна одну, і з ними були пов'язані інші не менш значущі умови: структура сім'ї, освіта батьків, їх ставлення до виховання дітей, форми і методи виховання, зв'язок зі школою та інші. Отже, саме це обумовило необхідність залучення батьків до педагогічної освіти, що стало однією з головних умов створення сприятливої атмосфери в сім'ї в досліджуваний період.

Дослідник сімейного виховання І. Комановський у праці «Педагогічний всеобуч в мікрорайоні школи» за аналізом генези розвитку вітчизняної системи педагогічної освіти батьків визначив і обґрунтував умови ефективності педагогічної підготовки батьків до сімейного виховання у визначений період. Він наголошував на необхідності диференційованого підходу до здійснення педагогічної освіти батьків, який передбачав врахування таких аспектів: соціального (врахування особливостей сільської, міської, робітничої, колгоспної сімей, сімей інтелігенції, змішаних сімей), демографічного (врахування віку, освіти батьків, віку і статі їх дітей, структури сім'ї, батьківського стажу), ідеологічного (врахування світоглядної позиції батьків, стилю внутрісімейних взаємовідносин, ставлення до суспільно корисної праці, школи, громадськості, суспільства) та етнографічного (врахування рівня загальної, педагогічної та професійної культури батьків, характеру сімейних традицій, культури домашнього побуту) [16, с. 4].

Як провідну, вчений визначив ідею уважного вивчення сімей, результати якого мали стати підґрунтям забезпечення диференційованої психологічної і педагогічної підготовки батьків.

Науковці Т. Кравченко, І. Трубавіна у праці «Допомога батькам у вихованні дітей» [12] зазначають, що «...знати сім'ю означає оцінити характер її впливу на особистість дитини, виявити тенденції розвитку дитячої особистості, обумовлені цим впливом, позитивні й слабкі сторони сімейного виховання, віднайти психолого-педагогічні основи для встановлення контактів із тим чи іншим сімейним колективом за обов'язкового індивідуального підходу до кожного його члена». Вони пропонують будувати програму вивчення сім'ї за такими інтегральними напрямками:

1. Загальні відомості про сім'ю, стан розвитку сім'ї.
2. Матеріальна і духовна культура сім'ї.
3. Виховання дітей, існуючі проблеми, виховний досвід.
4. Особливості батьківських моделей виховання членів подружжя [12, с. 76].

Саме через ці напрями можна виявити різні сторони життєдіяльності сім'ї, спосіб її життя, умови, шляхи, засоби і прийоми виховання дітей, позитивні й негативні тенденції, установки й ціннісні орієнтації, виховні потреби та можливості батьків.

Зазначимо, що такий підхід дає можливість подолати теоретичну абстрактність у педагогічній освіті батьків, посилити її практичну спрямованість і принести успіх.

Необхідність практичної спрямованості педагогічної освіти батьків підкреслював у своїх працях І. Гребенников, який займався дослідженням цього феномену у 70-х роках [5; 6; 7; 8]. На його думку, при підготовці батьків до виховання дітей не можна орієнтуватися на надання їм тільки відповідного мінімуму теоретичних знань, а необхідно виробити відповідні педагогічні уміння і навички [8].

І. Гребенников визначав педагогічну освіту батьків як: певну суму психолого-педагогічних, фізіолого-гігієнічних і правових знань, а також набутих у процесі навчання практичних умінь з виховання дітей [8, с. 13]. Вчений підкреслював необхідність засвоєння батьками наукових знань з питань сімейного виховання шляхом цілеспрямованої педагогічної освіти. І. Гребенников розглядав педагогічну підготовленість батьків у тісному зв'язку з їх відношенням до виховання дітей, а також з практичною діяльністю.

У контексті нашого дослідження значення робіт І. Гребенникова («Воспитательный климат семьи». – М.: Знание, 1976. – 40 с.; «Педагогическую культуру – каждой семье: (О комплексном подходе к пропаганде педагогических знаний среди родителей)». – М.: «Знание РСФСР»,

1978. – 41 с.; «Работа школы с семьёй: Методическое пособие для первичных организаций Педагогического общества в общеобразовательных школах». – М. : [Б. и.], 1976. – Ч. 2, 72 с.; «Повышение педагогической культуры родителей – основа совершенствования семейного воспитания школьников». – М., 1971. – С. 61–67; та ін.) є актуальним і визначається тим, що в них розглядається педагогічна освіта батьків у взаємозв'язку з проблемами сімейного виховання, простежується залежність між рівнем педагогічної освіти батьків і результативністю виховного процесу, що і на сьогодні має вирішувати педагогічну освіту батьків.

Така організація педагогічної освіти батьків у 50–70-х роках ХХ століття стала необхідною основою розвитку здібностей батьків визначати мету діяльності відповідно до своїх педагогічних бажань.

Слід зазначити, що педагогічна діяльність батьків у досліджуваній період поділялась на конструктивну, організаторську, комунікативну і гностичну. Конструктивна діяльність батьків полягала в проектуванні особистості дитини, визначенні мети виховання, виборі його форм і методів. Організаторська діяльність включала організацію життя і занять дітей (режим дня, гра, праця, домашня навчальна робота, спорт, домашнє читання тощо); організацію своєї власної діяльності і відпочинку (робота в домашньому господарстві, догляд за дітьми, читання, дозвілля і т.п.). Комунікативна діяльність батьків передбачала встановлення взаємин між батьками і дітьми, членами сім'ї і навколишніми людьми. Гностична діяльність батьків виражалася в уміннях аналізувати свої дії і якості особистості, вдосконалювати їх і перебудовувати, аналізувати свою виховну діяльність з метою її педагогічної корекції тощо [16, с. 5].

Таким чином, серед вище вказаних умов ефективної реалізації педагогічної освіти батьків у 50–70-х роках ХХ століття була чітко визначена і обґрунтована система психологічних і педагогічних знань і шляхи їх практичної реалізації.

Зазначимо, що залучались батьки у досліджуваній період до системи педагогічної освіти за такими напрямками:

1. вивчення теоретичних курсів, університет педагогічних знань для батьків;
2. інформування батьків, поширення спеціальної літератури для батьків, використання засобів педагогічної комунікації, залучення батьків до спільної роботи зі школою (спільні вечори, свята, трудові справи).

Розмаїття форм організації педагогічної пропаганди, створення мережі батьківських університетів і лекторіїв, організація самоосвіти батьків, міцний

зв'язок сім'ї і школи – все це було неможливим без забезпечення вчителів і батьків відповідною літературою. 50–70-ті роки ХХ сторіччя характеризувались появою науково-популярних праць з питань підготовки батьків до виховання дітей в сім'ї. Художньо-педагогічна, науково-популярна і словниково-довідкова література, періодична преса, передачі радіо і телебачення досліджуваного періоду, на наш погляд, сприяли удосконаленню змісту і форм педагогічної освіти батьків.

Необхідно відзначити, що випуск літератури з проблем педагогічної підготовки батьків, був предметом пильної уваги з боку держави. До розробки та популяризації проблем сімейного виховання залучалися не тільки вчені, але й письменники, діячі культури та батьки учнів про що свідчить аналіз авторських колективних видань серії «Бібліотека для батьків» і товариства «Знання».

Провідною темою публікацій були питання знання батьками психічних і фізіологічних особливостей дітей. Як справедливо відзначив Н. Зінкевич у статті «Бесіда з батьками про педагогічну літературу» («Сім'я і школа», 1951, № 4, С. 54) знання батьками дитини досягається шляхом уважного вивчення її фізичних і психічних особливостей. Тільки володіючи цими знаннями, батьки й учителі можуть успішно керувати вихованням дитини.

Теоретичні розробки з проблеми знання батьками індивідуальних та вікових особливостей дітей обґрунтовані в першій бесіді книги А. Макаренка в «Книзі для батьків». Макаренко рішуче відстоював думку про необхідність навчання батьків основам сімейної педагогіки, наукової і практичної допомоги їм у вихованні дітей, зазначав: «В сім'ю організація впливу на дитину повинна прийти через широку педагогічну пропаганду»; вплив сім'ї на дитину повинен спрямовуватися «великими педагогічними знаннями» [13, с. 434].

Надавати допомогу батькам у вихованні дітей, на думку А. Макаренка, потрібно: виданням спеціальної літератури; обов'язковими курсами для батьків; матеріальною допомогою «на виховання»; постійним наглядом; організацією батьків у великих будинках, квартирах, їх консультуванням, постійною роботою і відповідальністю [11].

Подальше розроблення проблем сімейної педагогіки знайшло своє відображення в педагогічній діяльності, поглядах і працях В. Сухомлинського («Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Павлиська середня школа», «Духовний світ школяра» та ін.). Зокрема, педагог підкреслює важливість педагогічної освіти батьків.

Актуальні питання проблем сімейного виховання досліджуваного періоду, значущість педагогічної освіти батьків, окремі поради щодо її здійснення та певний досвід реалізації розкривались в численних публікаціях на сторінках періодичної преси: журналів «Семья и школа» (И. Гребенников Педагогика идёт в семью // Семья и школа. – 1975. – № 9. – С. 24–25; Р. Гурова Семья, школа, улица // Семья и школа. – 1968. – № 9. – С. 8–9; И. Нестеренко Педагогику всем родителям // Семья и школа. – 1964. – № 9. – С. 26–27); «Народное образование» (Ф. Гусев Вместе с родителями // Народное образование. – 1964. – № 8. – С. 20–24; И. Гребенников. Помощь родителям // Народное образование. – 1971. – № 4. – С. 55–57); «Радянська школа» (Ю. Грицай Батьківські комітети – організатори громадськості у вихованні дітей // Радянська школа. – 1973. – № 10. – С. 78–83; І. Трушіна Школа – центр підвищення педагогічної культури батьків // Радянська школа. – 1976. – № 11. – С. 96–100) та ін.

Отже, аналіз наукових джерел дає змогу дійти висновку, що вчені, вчителі, державні діячі в 50–70-х роках ХХ століття розкривали і обґрунтовували в своїх працях провідну роль батьків у формуванні у дітей рис характеру, звичок, ставлень, мотивів, прагнень, почуттів тощо.

Вплив школи на сімейне виховання, на думку дослідника І. Гребенникова буде ефективним, якщо ця робота починається ще до вступу дитини до школи і продовжується впродовж усього часу її навчання; якщо колектив вчителів глибоко усвідомлює педагогічні вимоги взаємодії з сім'єю; якщо органи і установи народної освіти виступають ініціаторами широкої і постійної участі в цій роботі батьків і громадськості [8].

Вчений за доцільне вважав донесення до батьків необхідного навчального матеріалу за наступною структурою:

- а) лекції з загальних питань сімейного виховання – для всіх слухачів;
- б) практичні заняття для батьків учнів різного віку (І–Х класів) [8, 26].

При цьому передбачалась особлива тематика і окремі заняття для батьків учнів кожного класу. До основних питань, що розглядалися на заняттях з батьками, він відносив: місце сім'ї у вихованні підростаючого покоління; роль авторитету й особистого прикладу батьків у сім'ї та вчителів у школі; виховання патріотизму у дітей; а також організація трудового, морального, естетичного, фізичного та розумового виховання дітей у сім'ї тощо. Значна увага приділялася віковим фізіологічним та психологічним особливостям дитини, врахуванню цих особливостей у процесі навчання та виховання. Таким чином батьки переходили разом з дітьми з класу в клас,

отримуючи систематичні знання, необхідні для успішного виховання дітей в сім'ї. Це давало їм змогу враховувати вікові і індивідуальні особливості дітей, навчально-виховні завдання кожного року навчання і вимоги до батьків по вихованню учня в сім'ї. Зазначаємо, що І. Гребенников досить повно враховував рекомендації В. Сухомлинського з питань педагогічної освіти батьків у Павлівській школі.

Питання організації допомоги батькам у навчанні і вихованні дошкільними закладами освіти, школами, інститутами, були також висвітлені в наступних публікаціях досліджуваного періоду: А. А. Тихонов «Работа школы с родителями» Из опыта работы : Сборник статей. – М.: Учпедгиз, 1960. – 132 с.; «Взаимодействие школы, семьи, общественности в коммунистическом воспитании. (Из опыта воспитательной работы)» / Под ред. А. Г. Хрипкова, А. М. Наумова, И. В. Гребенникова. – М.: Педагогика, 1978. – 176 с.; А. Г. Хрипкова Семья, школа, общественность. – М.: Знание, 1976. – 39 с. та ін., в яких підкреслюється значущість співдружності школи, сім'ї і громадськості у вихованні підростаючого покоління.

У ході наукового пошуку нами встановлено, що керівниками шкіл, вчителями проводилася системна робота з організації і реалізації педагогічної освіти батьків в досліджуваний період. З метою удосконалення їх педагогічної підготовки вчителі використовували різноманітні форми і методи роботи: лекції (загальношкільні, для батьків учнів групи класів, паралельних класів, одного класу); бесіди (колективні, групові, індивідуальні); батьківські збори (загальношкільні, класні); відкриті уроки; педагогічні практикуми; виконання батьками конкретних доручень, пов'язаних з вихованням дітей; усні журнали; конференції з обміну досвідом; диспути; зустрічі «за круглим столом»; вечори «Від всієї душі»; консультації (групові, індивідуальні); демонстрації фільмів на педагогічні теми; відвідування сім'ї учня; читацькі конференції по обговоренню педагогічної літератури; вечори запитань і відповідей; «дні відкритих дверей» тощо. При виборі з арсеналу існуючих форм і методів роботи з батьками, вчителі враховували конкретні умови діяльності школи, класу, особливості сімей, умов міста чи сільської місцевості.

Отже, ми вважаємо, що школа у 50–70-х роках ХХ століття стала своєрідним центром педагогічної освіти батьків і населення. Перед батьками була відкрита перспектива підвищення рівня їх педагогічної освіти, а вчителі поступово розширюючи коло знань і умінь батьків, ставали її однодумцями і помічниками.

Таким чином, проведене дослідження, дозволило зробити висновок, що у 50–70-х роках ХХ століття вчені, вчителі-практики, державні діячі з позиції

сьогодення всебічно розкрили та теоретично обґрунтували питання організації і змісту педагогічної освіти батьків. Більшість науковців радянського періоду підкреслювали важливість засвоєння батьками педагогічних знань з питань виховання дітей в сім'ї; усвідомлювали роль та значення педагогічної освіти батьків, яка характеризувалась, як певна сума психолого-педагогічних, фізіолого-гігієнічних і правових знань, а також практичних умінь і навичок у вихованні дітей. Центром пропаганди педагогічних знань серед батьків та населення була школа, серед основних напрямів діяльності якої виділяємо такі:

- диференційований підхід на основі глибокого вивчення особистості дитини, особливостей міжособистісних відносин в конкретній сім'ї, ознайомлення з рівнем педагогічної освіченості батьків;
- індивідуалізація, спрямована на більш чіткий вплив на конкретну дитину, виходячи із особливостей умов виховання, як в сім'ї так і в школі, перспективних планів сім'ї та самої дитини;
- взаємодія школи та сім'ї, як рівноправних партнерів, які працюють над досягненням однієї мети – виховання всебічно розвиненої особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеенко Т. Ф. Формування компетентності молодшої сім'ї у вихованні дитини та подоланні конфліктів / Т. Ф. Алексеенко // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості : у 2 ч. – К. : Ін-т проблем виховання, 2001. – Ч. 1 – С. 192–198.
2. Аркин Е. А. Родителям о воспитании / Е. А. Аркин. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1962. – 347 с.
3. Божович Л. И. Мотивы учения у детей младшего школьного возраста / Л. И. Божович // Очерки психологии детей (младший школьный возраст). – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1950. – 258 с.
4. Воспитание детей в семье. Книга для родителей [под ред. З. И. Равкина]. – М. : Учпедгиз, 1959. – 432 с.
5. Гребенников И. В. Воспитательный климат семьи / И. В. Гребенников. – М. : Знание, 1976. – 40 с.
6. Гребенников И. В. Основы семейной жизни / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1991. – 158 с.
7. Гребенников И. В. Семья: воспитательные возможности / И. В. Гребенников. – М. : Знание, 1985. – 40 с.
8. Гребенников И. В. Школа и семья : пособие для учителя / И. В. Гребенников. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
9. Грицкова Ю. В. Проблема формування педагогічної культури батьків у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ століття : Автореф. дис. ... кандидата пед. наук. – Харків, 2009. – 20 с.
10. Дубінець І. В. Педагогічна просвіта батьків у вітчизняній педагогічній

- пресі другої половини ХІХ століття : автореф. дис. ... кандидата пед. наук. – Луганськ, 2001. – 17 с.
11. Кравець В. П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства / В. П. Кравець. – К. : Академія, 2001. – 244 с.
 12. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей : методичні рекомендації для соціальних працівників / Т. В. Кравченко, І. М. Трубавіна. – К., 2005. – 100 с.
 13. Макаренко А. С. Сочинения в 7-ми томах / А. С. Макаренко. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 4. – 496 с.
 14. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко [сост. и авт. вступительной статьи В. С. Хелемендик]. – М. : Политиздат, 1988. – 256 с.
 15. Основы законодательства СССР и союзных республик о народном образовании. – М. : Политиздат, 1973. – С. 6.
 16. Педагогічний всеобуч в мікрорайоні школи: Методичні рекомендації / [упор. І. В. Комановський]. – К. : РУМК, 1987. – 48 с.
 17. Постовий В. Г. Сучасна сім'я і її педагогіка / В. Г. Постовий / Ін-т системних досліджень освіти АПН України. Ін-т педагогіки. – К. : Освіта, 1994. – 64 с.
 18. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К., 1996. – 380 с.
 19. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади : метод. матеріали до тренінгу. [упоряд. : І. В. Братусь, О. В. Безпалько, Т. Л. Лях та ін.] / за заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К. : Науковий світ, 2004. – 86 с.
 20. Щербань П. Сутність педагогічної культури / П. Щербань // Вища освіта України, 2004. – № 3. – С. 67–71.